

WPŁYW SYTUACJI POLITYCZNEJ NA WOLNOŚĆ RELIGIJNĄ W POLSCE W LATACH 1918–1989

Ks. dr hab. Mirosław Sitarz, prof. KUL

Katedra Kościelnego Prawa Publicznego i Konstytucyjnego, Wydział Prawa,
Prawa Kanonicznego i Administracji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II
e-mail: mpsitarz@kul.pl; <https://orcid.org/0000-0001-7596-8508>

Streszczenie. Autor podejmuje analizę sytuacji religijnej w Państwie Polskim w latach 1918–1989. Wpływ na ówczesną sytuację religijną, w tym na prawa i wolności kościołów i związków wyznaniowych, miała sytuacja polityczna. W artykule zostały scharakteryzowane 3 okresy w historii Rzeczypospolitej Polskiej: 1) okres II Rzeczypospolitej (1918–1939); 2) okres okupacji niemieckiej i sowieckiej (1939–1945); 3) okres Polski Ludowej (1945–1989), a także przeanalizowane podstawowe akty normatywne traktujące o sytuacji kościołów i związków wyznaniowych.

Słowa kluczowe: II Rzeczpospolita, Polska Ludowa, Konstytucja marcowa, Konstytucja kwietniowa

WPROWADZENIE

W historii Rzeczypospolitej Polskiej XX w. należy wskazać 4 okresy wyznaczone przez konkretne wydarzenia natury politycznej: 1) okres II Rzeczypospolitej (1918–1939); 2) okres okupacji niemieckiej i sowieckiej (1939–1945); 3) okres Polski Ludowej (1945–1989) oraz 4) okres stabilizacji relacji między Kościołem i związkami wyznaniowymi a Państwem Polskim (od 1989 r.). Celem artykułu będzie ukazanie znaczenia sytuacji politycznej w latach 1918–1989 na prawa i wolności związków wyznaniowych w Polsce.

1. OKRES II RZECZYPOSPOLITEJ (1918–1939)

Okres II Rzeczypospolitej, zwany okresem międzywojennym, rozpoczyna odzyskanie przez Państwo Polskie niepodległości w 1918 r., zaś kończy wybuch II wojny światowej. O ówczesnej sytuacji religijnej decydowały zarówno czynniki polityczne, jak i socjologiczne oraz ideologiczne.

1.1. Dane statystyczne

W konsekwencji zjednoczenia ziem znajdujących się pod zaborami po odzyskaniu niepodległości w dniu 11 listopada 1918 r., Państwo Polskie miało charakter wielonarodowościowy i wielowyznaniowy. W 1921 r. liczba mieszkańców Polski wynosiła 25 384 500, z czego 17 509 100 mieszkańców było narodowości polskiej. Za przynależnością do wyznania rzymskokatolickiego opowiedziało się

15 787 700 wiernych¹. Z kolei w 1931 r. na 31 915 800 mieszkańców Polski, 21 993 400 podało, iż ich językiem ojczystym jest język polski². Wyznanie rzymskokatolickie deklarowało 20 670 100 osób. W 1921 r. wierni wyznania rzymskokatolickiego stanowili ok. 62% ludności kraju, natomiast w 1931 r. – ok. 64,8%. Ponadto w okresie II Rzeczypospolitej ok. 11,8% ludności stanowili prawosławni, ok. 10,5% grekokatolicy, ok. 9,8% stanowiło wyznanie mojżeszowe, zaś ok. 2,6% – ewangelicy [Sitarz 2013, 885–86; Sitarz i Romanko 2019, 243–44].

1.2. Status prawny związków wyznaniowych

Sytuacja prawna Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych w II Rzeczypospolitej Polskiej określona została w następujących aktach normatywnych: Konstytucji marcowej z 1921 r.³, Konstytucji kwietniowej z 1935 r.⁴, a także w Konkordacie z 1925 r.⁵

1.2.1. Konstytucyjne zasady dotyczące wolności religijnej

Ustrojodawca w Konstytucji z 1921 r. gwarantował wolność sumienia i religii w wymiarze indywidualnym i instytucjonalnym.

W wymiarze indywidualnym gwarancje wolności religijnej obejmowały: równość wszystkich obywateli bez względu na wyznanie (art. 110); prawo do swobodnego wyznawania swojej wiary prywatnie i publicznie oraz do wykonywania obrzędów religijnych w granicach porządku publicznego i obyczajowości publicznej (art. 111); prawo do zmiany wyznania i do niewyznawania żadnej religii; zakaz zmuszania do przynależności do Kościoła i brania udziału w czynnościach religijnych (art. 112). Religia w szkołach publicznych stała się przedmiotem obligatoryjnym dla uczniów poniżej 18 roku życia (art. 120)⁶.

W wymiarze instytucjonalnym ustrojodawca zagwarantował w Konstytucji wszystkim związkom wyznaniowym uznanym przez Państwo Polskie uprawnienia na zasadzie równości. Gwarancje te obejmowały: organizowanie zgromadzeń w celu zbiorowych i publicznych nabożeństw; samodzielne prowadzenie swoich spraw wewnętrznych; możliwość posiadania i nabywania majątku, zarządzania i rozporządzania nim, posiadania i używania funduszy oraz fundacji, a także za-

¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 czerwca 1921 r. w sprawie przeprowadzenia powszechnego spisu ludności, Dz. U. Nr 58, poz. 368.

² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 września 1931 r. w sprawie przeprowadzenia drugiego powszechnego spisu ludności, Dz. U. Nr 80, poz. 629.

³ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. Nr 44, poz. 267 z późn. zm.

⁴ Ustawa konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., Dz. U. Nr 30, poz. 227.

⁵ Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dn. 10 lutego 1925 r., Dz. U. Nr 72, poz. 501.

⁶ „W każdym zakładzie naukowym, którego program obejmuje kształcenie młodzieży poniżej lat 18, utrzymywanym w całości lub w części przez Państwo lub ciała samorządowe, jest nauka religii dla wszystkich uczniów obowiązkową. Kierownictwo i nadzór nauki religii w szkołach należy do właściwego związku religijnego z zastrzeżeniem naczelnego prawa nadzoru dla państwowych władz szkolnych”.

kładów w celach wyznaniowych, naukowych i dobroczynnych (art. 113); uznanie osobowości prawnej związków wyznaniowych (art. 115)⁷. Z kolei wyznanie rzymskokatolickie, które deklarowała przeważająca większość obywateli, zajmowało „naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań” (art. 114). Kościół rzymskokatolicki rządził się własnym prawem. Ustrojodawca stwierdził, że relacje między Rzeczpospolitą a Stolicą Apostolską będą określane na podstawie umowy dwustronnej, tj. konkordatu (art. 114) [Sitarz 2013, 888–89]. Ponadto tylko takie związki wyznaniowe mogły zostać zarejestrowane, których „nauka i ustrój nie są przeciwne porządkowi publicznemu ani obyczajności publicznej” (art. 116)⁸.

Konstytucja z 1935 r. nie wprowadziła istotnych zmian w zakresie sytuacji Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej. Państwo Polskie zapewniało wolność sumienia, słowa i zrzeczeń (art. 5 ust. 2). Ustrojodawca stanowił, że wyznanie nie mogło wpływać na status prawny obywatela w życiu publicznym (art. 7 ust. 2).

Na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej w okresie międzywojennym ustawowe uznanie uzyskały następujące związki wyznaniowe: Kościół katolicki, Żydowski Związek Religijny⁹, Wschodni Kościół Staroobrzędowy¹⁰, Muzułmański Związek Religijny¹¹, Karaimski Związek Religijny¹², Kościół Ewangelicko-Augsburski¹³, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny¹⁴.

1.2.2. Konkordatowe zasady dotyczące wolności religijnej

Stolica Apostolska i Rzeczpospolita Polska w Konkordacie ratyfikowanym w 1925 r. zagwarantowały Kościołowi katolickiemu pełną wolność w wykonywaniu władzy duchowej i jurysdykcji, a także swobodną administrację i zarząd sprawami majątkowymi (art. 1)¹⁵. Ograniczeniem wolności Kościoła było jednak

⁷ „1. Kościoły mniejszości religijnych i inne prawnie uznane związki religijne rządzą się same własnymi ustawami, których uznania Państwo nie odmówi, o ile nie zawierają postanowień, sprzecznych z prawem. 2. Stosunek Państwa do tych Kościołów i wyznań będzie ustalany w drodze ustawowej po porozumieniu się z ich prawnymi reprezentacjami”.

⁸ W konsekwencji oznaczało to podporządkowanie związków wyznaniowych zasadzie supremacji państwa [Krukowski 2013, 873].

⁹ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 5 kwietnia 1928 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województwa śląskiego, Dz. U. Nr 52, poz. 500.

¹⁰ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o stosunku Państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nie posiadającego hierarchii duchowej, Dz. U. Nr 38, poz. 363.

¹¹ Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. Nr 30, poz. 240.

¹² Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. Nr 30, poz. 241.

¹³ Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. Nr 88, poz. 613.

¹⁴ Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, Dz. U. Nr 88, poz. 597.

¹⁵ „Kościół katolicki, bez różnicy Obrządków, korzystać będzie w Rzeczypospolitej Polskiej z pełnej wolności. Państwo zapewnia Kościołowi swobodne wykonywanie Jego władzy duchowej i Je-

przyznanie Prezydentowi Rzeczypospolitej prawa do ingerencji w nominacje arcybiskupów, biskupów diecezjalnych, koadiutorów i biskupa polowego (art. 11) [Sitarz 2013, 889; Krukowski 2000, 230; Góralski 2019, 107].

2. OKRES OKUPACJI NIEMIECKIEJ I SOWIECKIEJ (1939–1945)

W latach 1939–1945 Państwo Polskie – na skutek wybuchu II wojny światowej – znalazło się pod okupacją niemiecką i sowiecką. Dlatego też wolność religijna związków wyznaniowych została znacznie ograniczona i nie mogły one w pełni korzystać z gwarancji wpisanych do aktów normatywnych II Rzeczypospolitej Polskiej.

2.1. Dane statystyczne

Działania wojenne zmieniły wielonarodowościowy i wielowyznaniowy charakter Polski. Praktycznie przestały funkcjonować mniejszości narodowe [Żaryn 2003, 54–55]. W 1938 r. stan ludności Polski szacowano na 34 849 000 [Urząd Statystyczny w Warszawie 2009, 15], zaś w dniu rozpoczęcia wojny na ok. 35,5 mln osób. Z tej liczby w latach 1939–1945 wymordowano 6,3 mln obywateli polskich. Ludność polską i żydowską Niemcy uśmiercili w gettach i obozach zagłady, zaś większość Ukraińców i Białorusinów wysiedlono na terytorium ZSRR [Gawryszewski 2005, 264; Grabowski 2009, 13–38]. Ofiarę ponieśli zwłaszcza polscy duchowni diecezjalni i zakonni, którzy zginęli w hitlerowskich więzieniach i obozach oraz w stalinowskich łagrach i na zsyłkach. Jeszcze przed wojną planowano przeprowadzić kolejny powszechny spis ludności, ale jej wybuch uniemożliwił realizację tych planów. Ustalenie liczby ludności i jej rozmieszczenia było niezbędne do rozpoczęcia odbudowy zniszczonego walką kraju, tym bardziej, że zmiany ludnościowe, jakie spowodowała wojna, sprawiły, że stan ludności w Polsce określano różnie, a wyniki wahały się od 18 do 25 mln. Dlatego Główny Urząd Statystyczny podjął starania odbycia spisu już w czerwcu 1945 r. Ostatecznie zdecydowano, że odbędzie się on 14 lutego 1946 r.¹⁶ Za narodowością polską opowiedziało się 20 520 200 osób. Na jeszcze większe trudności napotkała jakakolwiek próba oszacowania wyznań religijnych. Dlatego też powojenne państwowe roczniki statystyczne nie zawierają informacji o stanie liczbowym wierznych Kościoła katolickiego oraz innych Kościołów i związków wyznaniowych¹⁷.

go jurysdykcji, jak również swobodną administrację i zarząd Jego sprawami i Jego majątkiem, zgodnie z prawami boskimi i prawem kanonicznym”.

¹⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 stycznia 1946 r. w sprawie przeprowadzenia powszechnego sumarycznego spisu ludności cywilnej, Dz. U. Nr 4, poz. 36.

¹⁷ Pierwsze powojenne informacje dotyczące statystyki wyznań religijnych w Polsce pochodzą z „Ankiety diecezjalnej” z 1971 r. zrealizowanej przez Zakład Socjologii i Religii Stowarzyszenia Apostolstwa Katolickiego. Według tych danych na 32 749 000 mieszkańców Polski – 30 749 000 stanowili katolicy. Wierni Kościoła Katolickiego stanowili więc 93,4% ogółu ludności Polski [Mariański 1991, 50].

2.2. Sytuacja polityczna

Sytuacja religijna w okresie okupacji uwarunkowana była ówczesną sytuacją polityczną. Dnia 1 września 1939 r. hitlerowskie Niemcy rozpoczęły działania zbrojne od Polski, przekraczając jej granicę na całej długości, natomiast 17 września na ziemi polskiej wkroczyły wojska Armii Czerwonej ZSRR. W konsekwencji Polska znalazła się pod dwiema okupacjami. W dniu 22 września 1939 r. Niemcy i ZSRR zawarły układ o podziale ziem polskich. Niemcy zagarnęły obszary między Wisłą a Bugiem oraz okręg Suwałki, zaś Sowieci tereny na wschód od Bugu, Sanu, Narwi i Pisy, a także za dodatkową kontrybucją pieniężną na rzecz Niemców ZSRR otrzymali Litwę. Do Związku Sowieckiego należała większa część terytorium państwa polskiego, obejmująca 200 tys. km² oraz 13,4 mln ludności, w tym 5 mln Polaków. Pozostałą część stanowili obywatele polscy pochodzenia ukraińskiego, białoruskiego, żydowskiego, litewskiego i rosyjskiego [Kumor 2004, 431]. Ziemie okupowane przez Niemców zorganizowano pod nazwą Generalne Gubernatorstwo, zaś te, które zajęła Armia Czerwona włączono do Białoruskiej i Ukraińskiej Republiki Radzieckiej, bez części województwa wileńskiego z samym Wilnem, które zostało oddane Litwie. W 1940 r. zostało włączona do bloku państw ZSRR stając się Litewską Republiką Radziecką.

Podczas Konferencji w Poczdamie, która trwała od 17 lipca do 2 sierpnia 1945 r. ponownie przeprowadzono podział administracyjny kraju. Polsce przyznano Ziemię Zachodnią na wschód od linii Odra – Nysa Łużycka i Północną wraz z Gdańskiem i częścią Prus Wschodnich, ale bez Królewca. Niemcy ze wskazanych terenów zostali wysiedleni, a ZSRR oddano ziemie polskie na wschód od Niemna, Bugu i Sanu. W ten sposób powstało nowe państwo, którego powierzchnia została zmniejszona o 23% w porównaniu ze stanem sprzed wojny. Ponadto granice państwa polskiego zostały przesunięte ze wschodu na zachód [Kłafkowski 1985].

2.3. Sytuacja religijna

Na skutek okupacji niemieckiej i sowieckiej, działalność większości organizacji kościelnej została przerwana. Duchownych pracujących w kuriach biskupich pozbawiono wolności. Nowy podział administracyjny kraju przez okupantów spowodował także podział terytorialny Kościoła. Do Rzeszy Niemieckiej wcielone zostały w całości archidiecezje: gnieźnieńska i poznańska, diecezje: chełmińska, wrocławska, katowicka i gdańska, a także 7 innych archidiecezji i diecezji w częściach. Do terytorium Generalnej Guberni należały w całości diecezje: siedlecka, lubelska, sandomierska i tarnowska, niemalże cała archidiecezja warszawska i diecezja kielecka, większa część archidiecezji krakowskiej i diecezji przemyskiej, 1/3 diecezji częstochowskiej, część łódzkiej i płockiej. Z kolei diecezja łucka w całości, a także większa część diecezji pińskiej znalazły się na terytorium Komisariatu Rzeszy Ukraina, zaś pozostałą część diecezji pińskiej i przeważającą archidiecezji wileńskiej wraz z Wilnem włączono do Komisariatu Rzeszy

Wschód. Komisariaty te stanowiły administrację niemiecką okupowanych terenów ZSRR [Kłoczowski, Müllerowa, i Skarbek 1986, 341–43].

W odniesieniu do kościelnego podziału administracyjnego należy stwierdzić, że zakończenie działań wojennych spowodowało, iż na terytorium Polski wschodniej pozostała bardzo mała część archidiecezji lwowskiej, jako archidiecezja lubaczowska i większość terenów diecezji przemyskiej; ponadto nieznaczna część metropolii wileńskiej (archidiecezja białostocka), diecezja łomżyńska oraz część pińskiej (diecezja drohiczyńska). Na zachodzie do Polski przyłączono: prawie całą archidiecezję wrocławską, prałaturę pilską, część diecezji berlińskiej, archidiecezji praskiej, ołomunieckiej, miśnieńskiej, a także diecezję gdańską i warmińską [Adamczuk 1991, 112]. Stolica Apostolska nie uznała jednak Układu Poczdamskiego, dlatego nie było podstaw prawnych do ustanawiania stałej administracji kościelnej na tzw. „Ziemiach Odzyskanych”. Po powrocie do Polski w 1945 r., prymas A. Hlond zorganizował nowe diecezje we Wrocławiu, Opolu, Gorzowie Wielkopolskim, Olsztynie i Gdańsku. Obsadził też wszystkie urzędy kościelne w kuriach biskupich, dekanatach i parafiach [Anusz i Anusz 1994, 20]. Dla władz kościelnych koniec wojny oznaczał początek odbudowy struktur Kościoła, jednak już od 1945 r. Polska stała się państwem totalitarnym. W praktyce sytuacja ta oznaczała restrykcje względem Kościoła, hierarchii kościelnej i wiernych świeckich.

W czasie drugiej wojny światowej Kościół katolicki został uznany przez okupanta niemieckiego i sowieckiego, za jeden z wiodących czynników w walce Polaków o wyzwolenie narodowe. Eksterminacja duchowieństwa oraz ograniczenie działalności Kościoła potwierdzają wymiar nadany życiu religijnemu przez okupantów [Zieliński 2003, 22]. Przez cały czas trwania okupacji władza kościelna w Polsce na czele z prymasem Hlondem oraz metropolitą krakowskim księciem Adamem Stefanem Sapiechą nie pozwalała, aby obywatele Polski i wierni Kościoła katolickiego zatracili swoją tożsamość narodową. Prymas w licznych wystąpieniach, przemówieniach, listach, a także opracowywanych przez siebie raportach informował nie tylko papieża Piusa XII, ale także innych hierarchów kościelnych, dyplomatów, ośrodki naukowe, czy środki społecznego przekazu o sytuacji w Polsce, o tragedii, jaką spowodowała wojna, o ludobójstwie.

3. OKRES POLSKI LUDOWEJ (1945–1989)

W 1945 r. w wyniku Układu Jałtańskiego Polska znalazła się pod wpływem Związku Radzieckiego. Dyktaturę w Polsce Ludowej sprawowała partia komunistyczna oparta na ideologii marksistowsko-leninowskiej, której działalność zmierzła do eliminacji religii z życia publicznego.

3.1. Dane statystyczne

Po II wojnie światowej na powierzchnię Polski, tj. 311,7 tys. km² składały się: tereny należące do II Rzeczypospolitej, które pozostały w jej granicach po 1945

r. (67,0%), b. Wolne Miasto Gdańsk (0,6%), a także Ziemie Zachodnie i Północne (32,4%), które znalazły się w jej granicach po 1945 r. na podstawie umowy pozdamskiej [Główny Urząd Statystyczny 2018, 50].

W latach 1945–1989 przeprowadzono 6 spisów powszechnych, tj. Powszechny Sumaryczny Spis Ludności według stanu w dniu 14 lutego 1946 r. oraz powszechne spisy ludności według stanu w dniach: 3 grudnia 1950 r., 6 grudnia 1960 r., 8 grudnia 1970 r., 7 grudnia 1978 r. i 7 grudnia 1988 r. W 1946 r. ludność Państwa Polskiego wynosiła 23 930 tys., natomiast w 1988 r. – 37 879 tys. [tamże, 53].

3.2. Stosunek władzy komunistycznej do Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych

W pierwszych latach po objęciu władzy przez komunistów, ogłoszono, iż Polakom gwarantuje się wolność religijną. Dnia 21 lipca 1944 r. władze komunistyczne utworzyły Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego¹⁸, „jako tymczasową władzę wykonawczą dla kierowania walką wyzwolenczą narodu, zdobycia niepodległości i odbudowy państwowości polskiej”. W dniu 22 lipca 1944 r. PKWN w Chełmie Lubelskim przedłożył swój Manifest¹⁹. W odniesieniu do polityki wyznaniowej stwierdzono: „Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego przystępując do odbudowy państwowości polskiej, deklaruje uroczyście przywrócenie wszystkich swobód demokratycznych, równości wszystkich obywateli bez różnicy rasy, wyznania i narodowości, wolności organizacji politycznych, zawodowych, prasy, sumienia. Demokratyczne swobody nie mogą jednak służyć wrogom demokracji. Organizacje faszystowskie, jako antynarodowe, tępiące będą z całą surowością prawa”²⁰.

Działalność władz komunistycznych tylko pozornie zmierzała do zachowania zagwarantowanych w Konstytucji marcowej z 1921 r. wolności związków wyznaniowych. Wyrazem wrogiej polityki władzy komunistycznej wobec Kościoła katolickiego – wyrażającej się m.in. w jednostronnym regulowaniu sytuacji związków wyznaniowych – było podjęcie w dniu 12 września 1945 r. przez Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej uchwały, na mocy której uznano za nieobowiązujący Konkordat z 1925 r. W konsekwencji sytuacja Kościoła katolickiego stała się trudniejsza w przeciwieństwie do innych związków wyznaniowych, których sytuacja była uregulowana na drodze ustawowej. Z kolei akty normatywne stanowione w ustroju komunistycznym miały na celu wyrugowanie z życia publicznego elementów religijnych oraz pozbawienie Kościoła uprawnień, umożliwiających swobodne pełnienie swojej misji²¹.

¹⁸ Ustawa z dnia 21 lipca 1944 r. o utworzeniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, Dz. U. Nr 1, poz. 1.

¹⁹ Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, „Rocznik Lubelski” 2 (1959), s. 7–14.

²⁰ Tamże, s. 10.

²¹ Np. Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania, Dz. U. Nr 45, poz. 334; ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu pro-

W 1950 r. utworzono Urząd do Spraw Wyznań²². Do zakresu jego działalności należały „sprawy stosunku Państwa do wyznań” (art. 4 ust. 2). W praktyce Urząd nadzorował funkcjonowanie kościołów i związków wyznaniowych do tego stopnia, że związki wyznaniowe nie mogły podejmować działalności bez zgody Urzędu do Spraw Wyznań [Misztal 2006, 30].

Ustrojodawca w Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22 lipca 1952 r.²³ proklamował zasadę rozdziału kościoła od państwa: „Kościół jest oddzielony od państwa. Zasady stosunku państwa do kościoła oraz sytuację prawną i majątkową związków wyznaniowych określają ustawy” (art. 70 ust. 2). Pomimo stwierdzenia, iż „Kościół i inne związki wyznaniowe mogą swobodnie wypełniać swoje funkcje religijne” (art. 70 ust. 1), zaś „Obywatele Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej niezależnie od narodowości, rasy i wyznania mają równe prawa we wszystkich dziedzinach życia państwowego, politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego” (art. 69 ust. 1), w praktyce panowała supremacja państwa nad kościołem. Potwierdzeniem tego był m.in. dekret z dnia 9 lutego 1953 r.²⁴, zgodnie z którym objęcie duchownego stanowiska kościelnego wymagało uprzedniej zgody właściwych organów państwowych (art. 3 ust. 1), natomiast osoby zajmujące stanowiska kościelne składały ślubowanie na wierność Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (art. 5).

3.3. *Non possumus* – stanowisko Kościoła wobec ograniczania Jego praw i wolności

Na skutek jednostronnego zerwania Konkordatu z 1925 r. sytuacja Kościoła katolickiego uległa pogorszeniu. Władze komunistyczne stanowiły akty normatywne, które znacznie ograniczały prawa i wolności Kościoła. Dnia 12 listopada 1948 r. papież Pius XII mianował bpa Stefana Wyszyńskiego Prymasem Polski, który podjął działania zmierzające do uregulowania wzajemnych relacji między Stroną kościelną i państwową. Pisał: „Z wojny wyszliśmy tak okaleczeni, że ledwie zdolni do życia. Byłoby rzeczą nierozważną nie liczyć się z tą sytuacją. Nie mogliśmy też oglądać się na wzory obce, bo żaden naród – ani Czechi, ani Węgrzy, ani nawet Niemcy katolickie – nie był tak wyniszczony, jak polskie duchowieństwo [...]. Doświadczenie jednak pouczyło, że Kościół nigdy nie mówił «nie» tam, gdzie można było dojść do pokoju i zgody... W czasie nieustannych debat nad możliwością doprowadzenia do jakiejś ugody, stale pamiętałem, że nie jest to ugoda między Państwem a Kościołem, bo do zawarcia takiej ugody Epis-

boszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, Dz. U. Nr 9, poz. 87 z późn. zm.; szerzej zob. Krukowski 2000, 234–42.

²² Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. *o zmianie organizacji naczelných władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej*, Dz. U. Nr 19, poz. 156 z późn. zm.

²³ *Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r.*, Dz. U. Nr 33, poz. 232 z późn. zm.

²⁴ Dekret z dnia 9 lutego 1953 r. *o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych*, Dz. U. Nr 10, poz. 32.

kopat nie był kompetentny. Tak zwane *causae maiores* są zastrzeżone Stolicy Świętej. Ale tu nie szło o konkordat ani o porozumienie (*accordo*) [...]. Szło tylko o *modus vivendi* między Episkopatem a Rządem. Wydawało mi się, że ułożenie kilku punktów tego *modus vivendi* jest możliwe i niezbędne, jeśli Kościół nie ma stanąć w obliczu nowego – może przyspieszonego i drastycznego w formach – wyniszczenia”²⁵.

Konsekwencją podejmowanych starań o przywrócenie regulacji dwustronnej było podpisanie Porozumienia z 14 kwietnia 1950 r. między Episkopatem Polski i Rządem PRL²⁶. Władze państwowe jednak w praktyce od początku nie respektowały zawartych postanowień. Nastąpiła eskalacja walki podejmowanej przez władzę komunistyczną wobec Kościoła, która przejawiała się przede wszystkim w represjach pod adresem duchowieństwa. W dniu 6 lipca 1974 r. w sposób formalny rozpoczęto stałe kontakty między Stolicą Apostolską i Polską Republiką Ludową poprzez podpisany w Watykanie protokół uzgodnień odnoszący się do dwustronnych kontaktów. Rok później, w 1980 r. została reaktywowana Komisja Wspólna składająca się z przedstawicieli Rządu i Episkopatu, mająca na celu sfinalizowanie prac normalizujących sytuację Kościoła katolickiego w Polsce, które nastąpiły dopiero w 1989 r.

WNIOSKI

Z przeprowadzonej analizy sytuacji religijnej w Polsce w latach 1918–1989 należy wyciągnąć następujące wnioski:

1) Na kształt ówczesnej polityki wyznaniowej w Państwie Polskim miała wpływ sytuacja społeczno-polityczna.

2) W okresie II Rzeczypospolitej, po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Państwo Polskie miało charakter wielonarodowościowy, co znalazło swój wyraz w stanowionych aktach normatywnych, gwarantujących wszystkim związkom wyznaniowym uznanym przez Państwo uprawnienia na zasadzie równości.

3) Na skutek wybuchu II wojny światowej Polska znalazła się pod okupacją niemiecką i sowiecką. Postanowienia dotyczące swobód przyznanych kościołom i związkom wyznaniowym w Konstytucji marcowej, a potwierdzone w Konstytucji kwietniowej, nie były respektowane przez okupantów.

4) Po zakończeniu działań wojennych w 1945 r. w wyniku Układu Jałtańskiego Polska znalazła się pod wpływem Związku Radzieckiego. Władzę sprawowała partia komunistyczna mająca na celu eliminację religii z życia publicznego. Stabilizacja relacji między Państwem a kościołami i związkami wyznaniowymi nastąpiła dopiero w 1989 r.

²⁵ Zob. Stefan Kardynał Wyszyński *Prymas Polski. Zapiski więzienne*, Éditions du Dialogue. Société d'Éditions Internationales, Paris 1982 (26 IX 1953).

²⁶ Tekst Porozumienia z 14 kwietnia 1950 r. zob. Raina 2016, 215–18.

PIŚMIENNICTWO

- Adamczuk, Lucjan. 1991. „Struktura organizacyjno-terytorialna Kościoła.” W *Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny*, red. Lucjan Adamczuk, i Witold Zdaniewicz, 102–27. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, Zakład Socjologii Religii SAC.
- Anusz, Anna, i Andrzej Anusz. 1994. *Samotnie wśród wiernych. Kościół wobec przemian politycznych w Polsce (1944–1994)*. Warszawa: Wydawnictwo Alfa.
- Gawryszewski, Andrzej. 2005. *Ludność Polski w XX wieku*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN.
- Główny Urząd Statystyczny. 2018. *Sto lat Polski w liczbach. 1918–2018*. Warszawa.
- Góralski, Wojciech. 2019. „Konkordat polski z 1925 r.” W *Konkordaty polskie. Historia i teraźniejszość*, red. Józef Krukowski, 93–119. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Grabowski, Waldemar. 2009. „Raport. Straty ludzkie poniesione przez Polskę w latach 1939–1945.” W *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. Wojciech Materski, i Tomasz Szarota, 13–38. Warszawa: IPN.
- Kłafkowski, Alfons. 1985. *Umowa Poczdamская z dnia 2 VIII 1945 r. Podstawy prawne likwidacji skutków wojny polsko-niemieckiej z lat 1939–1945*. Wyd. 2. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Kłoczowski, Jerzy, Lidia Müllerowa, i Jan Skarbak. 1986. *Zarys dziejów Kościoła katolickiego*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Krukowski, Józef. 2000. *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*. Wyd. 2. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Krukowski, Józef. 2013. „Stosunki państwo-Kościół.” W *Synteza prawa polskiego. 1918–1939*, red. Tadeusz Guz, Jan Głuchowski, i Maria R. Pałubska, 869–83. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Kumor, Bolesław. 2004. *Historia Kościoła. Czasy współczesne 1914–1992*. T. 8. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Mariański, Janusz. 1991. „Katolicy w strukturze wyznaniowej Polski.” W *Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny*, red. Lucjan Adamczuk, i Witold Zdaniewicz, 50. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, Zakład Socjologii Religii SAC.
- Misztal, Henryk. 2006. „Historia relacji państwo – kościół w Polsce.” W Artur Mezglewski, Henryk Misztal, i Piotr Stanisław, *Prawo wyznaniowe*, 21–31. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Raina, Peter. 2016. *Stefan Kardynał Wyszyński. Prymas Tysiąclecia*. T. 1. Wrocław: Wydawnictwo „Lena”.
- Sitarz, Mirosław. 2013. „Prawo kanoniczne.” W *Synteza prawa polskiego. 1918–1939*, red. Tadeusz Guz, Jan Głuchowski, i Maria R. Pałubska, 884–920. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Sitarz, Mirosław, i Agnieszka Romanko. 2019. “Registration of Churches and Religious Communities.” In *Registrácia cirkví a náboženských spoločností v zemiach Vyšehradskej Štvorky, Rakúsku a na Ukrajinie. Registration of Churches and Religious Societies in the Visegrad four Countries, Austria nad Ukraine*, ed. Damián Němec, 243–63. Praha: Nakladatelství Leges.
- Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski. Zapiski więzienne*. 1982. Paris: Éditions du Dialogue. Société d’Éditions Internationales.
- Urząd Statystyczny w Warszawie. 2009. *Ludność i powierzchnia Warszawy w latach 1921–2008*. Warszawa.
- Zieliński, Zygmunt. 2003. *Kościół w Polsce 1944–2002*. Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.
- Żaryn, Jan. 2003. *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*. Warszawa: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo Neriton.

INFLUENCE OF POLITICAL SITUATION ON RELIGIOUS FREEDOM IN POLAND
IN THE YEARS 1918–1989

Summary. The author undertakes an analysis of the religious situation existing in the Polish State in the years 1918–1989. The political situation had an impact on the religious situation at that time, including the rights and freedoms of churches and religious communities. The Author characterizes in the article three periods in the history of the Republic of Poland: 1) the period of the Second Republic (1918–1939); 2) the period of German and Soviet occupation (1939–1945); 3) the period of the Polish People's Republic (1945–1989), as well as the basic normative acts dealing with the situation of churches and religious communities.

Key words: the Second Republic, the Polish People's Republic, the March Constitution, the April Constitution

Information about Author: Rev. Mirosław Sitarz, hab. J.C.D., University Professor – Department of Public and Constitutional Church Law, Faculty of Law, Canon Law and Administration at the John Paul II Catholic University of Lublin; e-mail: mpsitarz@kul.pl; <https://orcid.org/0000-0001-7596-8508>